

**KARAY - KIRIMÇAK İLİŞKİLERİ VE MUSEVİ DİNLİ
İKİ TÜRK HALKININ AYRIŞMA SEBEPLERİ**

**КАРАЙ-КРЫМЧАКСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ И
ПРИЧИНЫ ОТДАЛЕНИЯ ДВУХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ,
ПРИДЕРЖИВАЮЩИХСЯ ИУДЕЙСКОЙ РЕЛИГИИ**

**THE RELATIONS BETWEEN KARAY AND KIRIMCAK AND THE
REASONS FOR RESOLUTION IN TWO JEWISH TURKISH
NATIONS**

Yrd. Doç. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK*

[Yıl: 1, Sayı: 1, Kış 2008, s. 35-51.]

ÖZET

Bu yazımızda Kırım'ın en eski ve yerli Türk halklarından Karaylar ve Kırımçakların tarihi gelişimi, etnik yapılarının oluşumu ve birbirlerinden ayrışmalarının sebepleri üzerinde durulmuştur. Firkoviç'in Karaylar üzerine yaptığı çalışması esnasında ortaya çıkan olumsuz gelişmeler; Rus devlet adamlarının Kırımçakları katagorize etme girişimleri neticesinde Kırım'ın dışından gelen din adamlarının Kırımçakları farklı bir mezhep veya ibadet anlayışına yönlendirmeleri; Kırımçakların Karaylar gibi Rus devletinin kendilerine imtiyaz tanınmaları beklentisi; Rus ve Yahudi bilim adamlarının Kırımçakları kendilerinden bir halk gibi gösterme çabaları; Elde edilen belge ve bilgilerin herkeslerden saklanması ve bu belgeler üzerine yapılan çalışmaların genellikle eski İbrani diliyle yazılması; Kırımçakların farklı bir mezhebe tabi olmaları, onları, Musevilğin Aleviliği konumundaki Karaylardan uzaklaşmaya itmiştir.

Anahtar Kelimeler

Karay, Kırımçak, Kırım, Osmanlı, Rusya, Sovyetler Dönemi, Karasubazar, Musevi Türkler

РЕЗЮМЕ

В данном исследовании говорится об историческом развитии, происхождении этнического состава и причинах дальнейшего разобщения Караев и Крымчаков, являющихся старейшими тюркоязычными народами, населяющими Крымский полуостров. Отрицательное отношение, сложившееся в ходе исследований истории Карайского народа Фриговичем; неправильное религиозное

* Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Giresun -TÜRKİYE

направление, данное Крымчакам религиозными деятелями, пришедшими в Крым из других регионов; нахождение Крымчаков, подобно Караям, в ожидании признания им русским государством особого статуса; старания русских и еврейских ученых показать Крымчаков родственным себе народом; скрывание имеющихся в наличии исторических документов и источников и усугубление их изучения в причину того, что они написаны в основном на староеврейском языке; принадлежность Крымчаков религиозному учению, отличному от ислама, - все это послужило отдалению их от Караев, придерживающихся такого религиозного учения, как Батыни-Мусави.

Ключевые слова:

Карай, Крымчаки, Крым, Османская империя, Россия, Советский период, Карасубазар, Тюрки-мусави.

Karaylar ve Kırımçaklar Kırım'ın yerleşik en eski halklarıdır. Hazar Kağanlığının bakiyeleri olup, Musevilik inancındadırlar. Bu Musevilik inancı Karaylarda farklı, Kırımçaklarda farklı tezahür etmiştir.

Kırım Hanlığı döneminde Karaylar ve Kırımçaklar Bahçesaray, Balaklava, Sugdeya (Sudak), Kefe, Mangup ve Karasubazar'da yerleşmiş olarak Evliya Çelebi Seyehatnamesinde de geçmektedir¹. Bahçesaray yakınlarındaki Çift – Kale ise güvenli bir yerde olduğu ve Hana bağlılıklarıyla tanındıkları için Karayların kendi korumalarına terk edilmişti ve bu kale aynı zamanda Kırım Hanlığının önemli esirlerini hapsediği bir hapishanedir².

Kırım Hanlığı döneminde Müslüman olmayan halk haraç öderdi ve Karaylara ve Kırımçaklara da, Müslüman olmayan diğer halklar gibi ra'ya denilirdi. Kasım 1778'de Kırım Hıristiyanları Kırım'dan çıkmışlardı. Bu tarihten itibaren birkaç ailenin ya da göçemeyecek durumda olanların dışında Karay ve Kırımçaklardan başka Kırım'da ra'ya kalmamıştı³. Önce Çarlık Rusyası, daha sonra Bolşevik Rusya kanalıyla Kırım'ın siyasi yapısı değişse bile Karay ve Kırımçakların durumunda bir değişiklik olmamıştır. Kırım Hanlığı döneminde hanlığa yakın olan Karaylar, işgalden sonra Ruslara yakın olmuşlardır. Kırımçaklar ise önce içe kapalı bir toplumken, sonraları etnik kimliklerinin muhafazasına yönelik çalışmaları başlatmışlar ve dışa açılmaya başlamışlardır.

Kırım yarımadasında Müslüman ve Hıristiyan olmayan halkın yöneticilerle ilişkilerini 'kim iktidar olur ise onunla uyum içinde çalışmak' şeklinde özetleyebiliriz. Nitekim bunu Azari: '*Biz Karaylar, durumumuza göre davranmaktayız. Politik münakaşalara karışmadan idare kimin elinde olursa ona tabi olacağız*', diye yazar⁴. Ancak bu

durum zaman zaman olumsuz gelişmelere de sebep verir. Azari'nin sözlerine göre Kırım Hıristiyanları, Kırım Hanına Karayları kötülermişler: '*... onlar hanın askerlerine karşı silah ve bayraklarla çıkmışlar. Yahudi ravinistler tarafından dini törenlerde kullanılan beyaz çarşafı alıp kenarlarını kırmızı ipek ile dokumuşlar. Bu çarşafı silahın üzerine bağlayıp hana ve beye getirmişler. Bu bayrağın Karay bayrağı olduğunu ispat etmeye çalışmışlar ve ihanet için tüm Karayları yok etmesi için ricada bulunmuşlar. Fakat Tanrı büyüktür. Bizi bağışladı düşmanların ellerine bırakmadı; Karasubazar'da bulunan Yahudi ravinistler beye bunun bayrak olmadığını dua zamanında kullandığını söylemişlerdi.*'⁵ Bu gibi durumlar sadece Karayları değil Kırımçakları da etkilemekteydi. O dönem Kezlev'de yaşayan Karay aileleri Çufut Kaleye taşınmış ve Kırım Hanından yardım istemişlerdi⁶. Herhalde Kefe ve Kezlev'de yaşayan Kırımçak aileleri de Karasubazar'a akrabaların yanına taşınmışlardı.

1778'de Kırım Hanlığında yaşayan Kırım Hıristiyanları Rus politikası nedeniyle Kırım'dan çıkarıldıktan sonra kalan ra'yanın psikolojisinde değişiklikler veya endişeler zuhur etmiştir. Nitekim Azari: '*Kırım'dan çıkan Grekler ve Ermenilerin söylentilerine göre, onlar Kırım'dan çıkar çıkmaz Karaylar da kovulacaktır. Büyük bir savaş beklenmektedir. Biz Karaylar bunu duyunca Tanrıya dua etmeye başladık. Tanrı kendi merhametiyle bizi bağışladı.*'⁷ diye yazmaktadır. Bu söylentiler aslında bir gerçeğe de bağlıydı. A.V. Suvorov, Turçanın'e '*Dağlı Tatarların ve Yahudilerin de göçme isteği olduğu*'nu bildirir⁸.

1782'de Şahin Giray⁹ tahtan iner ve 8 Şubat 1783'de Rusya imparatorluğu tarafından Manifesto yayınlanır: '*Kırım, Taman adası ve Kuban Rusya imparatorluğunun sınırlarına girmektedir.*' Bu durum Kırım halkları etnik tarihinde yeni bir etabı başlatır.

Kırım Hanlığı döneminde önemli bir merkez olan Karasubazar, Rusların Kırım'ı işgal etmesiyle merkezi önemini kaybetmişti. Ruslarla birlikte adları değiştirilen Akmescit (Simferopol), Akyar (Sivastopol), Kefe (Feodosya), Kezlev (Yevpatorya) ve Kerç ticari ve zanaatın yeni merkezleri olmaya başlamıştı. Karasubazar'da Kırımçakların arasında yaşayan Tatar ve Karaylardan başka kalan halk Kırimlı değildi. Göçmen olan Ukrain, Ermeni, Bulgar, Alman ve diğer Yahudiler Rus kültürüne daha hızlı bir biçimde ayak uydurmuşlardı. Onlar Rus topraklarına gelmişlerdi ve en baştan değişikliklere hazırlardı. Kırımçakların ve Karayların yeni halklarla ilişkilerinin nasıl olduğuna dair belge yoktur. Sadece 1833 seneli, Karasubazar'da yaşayan Ermenilerin, genç bir Kırımçak oğlanı vaftiz ederek Hıristiyan dinine geçirmeye çalışıklarına dair bir belge

vardır¹⁰. Bu da bize gösteriyor ki Kırm topraklarında kraldan daha çok kralcılar vardı.

XIX. asrın başlarında Rusya hükümeti (I. Nikolay) Rusya Yahudileri üzerine yeni reformlar başlatır. Yerli idareciler Dış İşleri Bakanlığı için malumatlar topluyorlardı. 27 Nisan 1841'de Voronsov'un Kırmçaklar hakkında sunduğu bilgiler onlar hakkında ilk resmi bilgileri içermektedir diyebiliriz. Bu bilgiler:

'14 Nisanda size göndermiş olduğum bilgilere ek olarak Kırm Yahudi Talmudistleri hakkında emrinize yeni bilgi gönderiyorum:

1). *Tavriya vilayetinde Karasubazar'da yaşayan Kırm Yahudi Talmudistleri Karay Yahudilerle karıştırmamak gerekiyor. Onlar Kırm'ın Rusya'ya bağlandığı zaman Rusya vatandaşı olmuşlardır. Ataların geleneklerini devam ettirip Tatar dialektinde konuşmaktalar ve Kırm Tatarları gibi giyiniyorlar.*

2). *Kırm Yahudileri diğer Yahudilerle (Polonya Yahudileriyle) dinleri aynı olmasına rağmen, ilişkiye girmeyi sevmiyorlar. Kırm Yahudilerinde kendilerine has dua evleri vardır. Polonya Yahudilerinde ise bu yoktur. Eski İbrani dilinde dua okurken İspanya Yahudilerin şivesini kullanıyorlar, Polonya Yahudileri ise German şivesini kullanırlar. Onun için Polonya Yahudileri Aziz kitapları okurken onlar anlamıyorlar. Polonya Yahudilerinde dua kitapları (siddur) Kırm Yahudilerine göre farklı biçimdedir. Kırm Yahudileri İspanya Yahudilerin, adeti üzerinedir.*

3). *Kırm Yahudilerin hayat tarzı çok sakindir. Çoğu zanaatkârlıkla uğraşmaktadırlar: eyer, şapka dikiyorlar, pamuğu temizliyorlar vs. Dürüst ve uysaldırlar.*

4). *Bu cemiyetten toplanan para 600 gümüş ruble değerindedir. Dört adet dua evleri ve dört de ravinleri vardır, çocukları eğitmek için okul yoktur, mukaddes yazıyı okumayı ravin öğretmektedir¹¹.*

1833'te Kırmçaklar Rus devlet adamlarının onları baskı ile diğer Yahudiler gibi sinegoka gitmeye zorlaması neticesinde, Türkiye vatandaşı İ. Haim'i İstanbul'dan davet etmişlerdi. Aslında bu zamana kadar Kırmçaklar, diğer Yahudiler gibi standart kurallar içeren kaidelerle ibadet etmiyorlardı. Haim'in gelişi ile ve onun zorlaması ile ibadette standartlaşma başlamıştı¹². Daha sonra bu kişi sınır dışı edilmişti. 1835'te Yahudiler hakkında yeni kanun çıkar. Temmuz 1835'te Karasubazar cemiyeti kendi ravvinleri olarak-aşkenazi Yahudisi İyehel ben Şabattay Fişgali seçti. İki sene sonra Kırmçaklar ve ravin arasında anlaşmazlık çıktı ve meseleyi çözmek için Firkoviç davet edildi¹³.

Firkoviç Yevpatorya Karay cemiyetine Lutsk'tan gelip Kırımçakların tarihinde önemli rol oynamıştır. Karasubazar yakınlarında yaşayan zengin Karay tüccarı Boboviç'in yanına gelen Firkoviç orada Kırımçaklarla tanışır. Karasubazar'da Kırımçakların sinagoguna giren Firkoviç el yazmalarına da burada kavuşmuştur.

XIX. asra ait kaynakların arasında ravin Moşe David ben İakov Lehno'nun Çift Kale Karay cemiyetinin gazzanı İatsak'ova yazmış olduğu mektup vardır. Mektupta rebi gazzana teşekkür etmekte ve Karaylarla Kırımçakların arasında ilişkiler devam edeceğini yazmaktadır¹⁴. Mezheplerinin farklı olmasına rağmen Karayların 1870 yıllarında Kırımçakları'ı korudukları Kırımçakların hatırasında hala yaşamaktadır. Bir başka mektup da 1826 seneden önce yazılmıştır ve Yevpatorya Karaylarına gönderilmiştir¹⁵. Mektupta Kırımçaklara karşı haksızlıklar yapıldığı yazılmaktadır¹⁶. Bu döneme kadar Karaylar ve Kırımçaklar arasında tam bir uyum vardır. Bu uyumun sebebi ise tamamen aynı soydan gelmeleri ve aynı siyasal otoritenin, yani Hazarların bakiyeleri olmaları yatar.

Rus çarlığı ve devlet idaresi, Şapşal ve Firkoviç'in özel gayretleri neticesinde Karaylara bir takım imtiyazlar tanır. Onlar Rus vatandaşlara tanınan her türlü hakka sahip olmuşlardır. Karayların İsraili veya Yahudi asıllı olmadığını ispat etmek için Devlet bir araştırma yaptırır. Yetkili Vorontsov, Karaylardan Kırım'ın yerli halkı olduğuna dair belgeler ister. Meseleyi çözmeyi Firkoviç üzerine alır. 17 Eylül 1839'da Kırım Karayların yardımıyla idareden 'serbest araştırma özel izni' kâğıdı alır. (bu izin Karay anıtlarını araştırma izniydi)¹⁷. On gün sonra 27 Eylül 1839'da Firkoviç Karasubazar polisinin yardımıyla Kırımçaklar tarafından 1516'da onarılan 'Kaal'ın (dua evi) bir duvarını yıkar. O günleri Firkoviç 1872'de yayınlanan kitabında:

'Ben Karasubazara geldim ve sabahleyin Kırımçakların sinagoguna gittim. Sabah duasından sonra Kırımçaklar bana hoş geldin dediler. Ben onlara elimde eski el yazmalarına bakmak için idareden alınan mektubu gösterdim. Kırımçaklar bana izin verdiler. Biz iki sinagoga baktık. Büyük sinagogda perşömen üzerinde yazılan iki eski Talmud kitabı ve 1725'te başlanan ve 1728'de biten iki cilt el yazma dua kitabı bulduk. Bulunan malzemeleri şimdilik sinagogda bıraktım ve sinagogun bahçesinde bulunan hedere gittim. Hederin içinde çocuk doluydu ve çok havasızdı. Hederin Kuzey duvarı ve sinagogun bir duvarı arasında boşluk olduğunu fark ettim. Melamede söyledim: 'Çocuklarınıza yazık. Cemiyetiniz hederin boşluk yerini genişletsin, çocuklarınız için de iyi olur. Melamed, Sinagog ve heder arasındaki boşluğun el yazmaları ve dua kitapları için kiler olarak

kullandığını söylemesi beni sevindirdi. Cemiyetin idaresinden, tarihi değer taşıyan malzemeler olduğunu düşündüğüm kilere bakmak için izin istedim. Cemiyet böyle bir izni veremeyeceklerini ve kilere dokunmanın günah olduğu, cevabını verdiler. Onları yatıştırmaya çalıştım günahın onlara olmadığını ve Tavriya valisinin izniyle araştırma yapacağımı söyledim. Valinin mektubunu okudum. Onları korku sardı. Araştırmanın muhtevası hakkında onların bilgisi bile yoktu. Onlar, malzemelerin arasında Kırımçakların Karaylardan olduğu ve daha sonra hükümetin tekrar Karay dinine geçmeleri için onları zorlayacağından korkuyorlardı. Bundan dolayı onlar kilerde araştırma yapmak için bana müsaade etmiyorlardı. Beni korkutmaya başladılar. Yerin lanetli olduğunu ve oraya dokunan kişinin daha öncekiler gibi öleceğini söylediler.

Beni dinlemediklerini anlayınca 'Eğer böyle olursa polisin yardımıyla yaparım. Eğer polis de yerin lanetli olduğunu söylerse araştırmaya devam etmem.' dedim Onlar razı oldular. Polise valinin mektubunu gösterdikten sonra amacımı anlattım. Graf Vorontsov'un mektubunu görünce polis hemen iki Tatar polisi yanına alıp Kırımçak sinagogunun yolunu tuttu. Orada savaşa hazırlanmış gibi Kırımçaklar ve Polonya Yahudileri bizi bekliyorlardı. Polis Vorontsov'un mektubunu okuduktan sonra: 'Siz valinin emirlerine karşı mı geliyorsunuz?' diye çıkıştı. Onlar: 'Efsaneye göre kilere dokunduktan sonra şehri hastalık ve kıtlık sarar'. Diye cevap verdiler. Polis: 'Sizin başınıza değil, bize olur.' dedi ve memurlara kürek getirmelerini emretti. Memurlar Kırımçakların arasından geçtikleri zaman onlar memurların kulaklarına 'kilerin duvarına dokunmayın yoksa hemen ölürsünüz'. Tatarların batıl inançları olduğu için onlar da inandılar. Malzemeleri getirdikten sonra Tatarlar gözyaşlarıyla kendilerini bu işten almalarını rica ettiler. Çünkü ölmekten korkuyorlar. Bunu görünce kendim küreği alarak kazmaya başladım. Pencere genişliğinde çukur kazmıştım. Duvarın kalınlığı sadece 6 verşok idi. Bana hiçbir şey olmadı. Bundan sonra Tatarlar da çalışmaya başladılar. Ne göreyim! Kilerin içi kitap doluydu. Birkaç araba lazım olacaktı. Polis gitti yanımda iki Tatar görevlisi kaldı.

Olay hemen şehre yayıldı. Yardıma Karasubazar'da yaşayan Karaylar geldi. Kilerin içinde bakıp lazım olanları ayırdım. İçerisi tozlu olduğundan dolayı çalışamıyordum. Toz burnum ve ağzımın içine giriyordu. Kilerin içinde kitapları dışarı çıkartmaya başladım ve Karaylara Tatar görevlilerin yardımıyla hedere koymalarını söyledim. Bunu gören Kırımçaklar sakallarını yolup 'Kim Filistin'deki sinagogun yıkılışını görmediyse gelsin burada görsün.' Diye ağlıyorlardı.

Duyduğuma göre ertesi gün Kırımçak cemiyeti oruç tutmuş ve Tanrıya onları lanetlememesi için dua etmişler. Ben ise sabahtan akşama kadar kileri boşaltım ve ilk bakışta önemli malzemeleri aldım. Aradım ve buldum. 'Aradı ve bulamadı', diyenlere inanmayın. Kırımçaklarda 4607 tarihli İncil olduğunu biliyordum. Onu bulamadım çünkü Kırımçaklar İncili benden saklamışlardı. Polisin aracılığıyla da İncili sordum fakat Kırımçaklar bilmediklerini söylediler. Kilerde bulunan kitapları çuvalın içine koydum ve hederde bıraktım. Valiye rapor yazdım. Valinin emriyle bulunan malzemelerin tamamı Simferopol'e gönderildi¹⁸.

Bu ve Feodosya'daki benzer olay Firkoviç'in faaliyetleriyle ilgilidir. Kaya 1916'da, olaydan 77 sene geçtikten sonra 'Kırımçaklar hala Firkoviç'in adını duyunca korkuyorlar. Firkoviç Kırımçaklardan alınan tüm malzemelerin Karaylara ait olduğunu ve dolayısıyla Karaylar Kırım'da eski zamanlardan beri yaşadıklarını ispat etmeye çalışmıştır. Rusya Karaylara avantajlar sağladığı zaman bu teoriden Karaylar çok yararlanmışlardı. Karaylar bilindiği gibi Rusya'da tüm haklara sahiplerdir Kırımçaklar ise onların yanında Yahudilerle birlikte çoğu haklardan mahrum kalmışlardır.'¹⁹ demektedir²⁰.

Firkoviç'in bu hareketi ve Balta-Tiymez'deki mezar taşlarından elde ettiği bulgular Karayların Kırım'ın yerli halkı ve Hazarların bakiyeleri olduğunu ispat etmeye yeterli olsa da Kırımçaklar ile Karayların arasının açılmasına en etken sebep de olmuştur. Karayların Kırımçaklarla aralarının açılmasına sebep olarak Firkoviç'in yazılı kaynaklara ulaşması farklı bir şeydir, bu iki toplumun birbirinden ayrışması ve ötekileşmesi farklı bir şeydir. Ötekileşme yolunda sarf edilen çabaların en önemli mimarları dışardan getirilen din adamlarıdır.

Karayların özel haklara sahip olması Kırımçakları derinden etkilemiştir. Bilindiği gibi Hıristiyan devletlerde, Hazreti İsa'yı öldüren Yahudilere karşı bir kin vardır. Bu yüzden onlar tarihin her döneminde horlanmış, aşağılanmış, hakir görülmüşlerdir. Ellerinden hakları alınmıştır. Halbuki Müslüman Türk Devletlerinde böyle bir uygulama yoktu. Kırım Rusya'nın hakimiyetine girdikten sonra, tıpkı Osmanlılar gibi dine dayalı devlet ideolojisi anlayışı güden Rusya, Yahudileri yukarda saydığımız nedenlerden ötürü baskı görmüşlerdir. Ancak Karay aydınları bizzat çar ile görüşerek kendilerinin Hz. İsa'yı öldüren İsrail Oğullarından gelme Yahudi değil, Karaizmi benimseyen Türk soylu, Hazar Kağanlığı'nın bakiyeleri topluluk olarak tanıtılar. Çarlık Karayları Yahudilerden farklı bir statüye koydu ve onlara Ruslara tanınan hakların tamamını verdi. Kırımçaklar ise o dönemde kendilerini bu şekilde müdafaa edecek aydınlardan mahrum oldukları

için, Yahudi olarak tanındılar ve Yahudilerle aynı statüde bırakıldılar. İmparatorluğu'nun Karaylara tanıdığı haklara kavuşmak Kırımçakların da en doğal hakkıydı. Kırımçaklar bu hakka kavuşamamalarını Firkoviç'in Kırımçaklara ait belgeleri almasına bağladılar. Ekonomik olarak fakir ve Karaylara nazaran daha az haklara sahip olan Kırımçaklar her yerde bunu dile getirirler. Sonuçta Karaylar ve Kırımçaklar arasında ilişkiler bozuldu. Önceki dönemlerdeki gibi Kırımçaklar Karaylarla akraba olduklarını artık kabul etmezler ve onları Musevi olarak saymazlar. Onlara göre 'gerçek Musevi sadece Kırımçaklardır ve sadece Tatarlar onlara 'Cufut' der. Dolayısıyla Çift Kale Kırımçaklara aittir'²¹ diye düşünürler. Bu düşünce son dönemlere kadar devam etmiştir. Fakat son yıllarda Kırımçaklar ve Karaylar arasında bir yakınlaşma, ortak hareket etme ve birlikte toplantılara katılma anlayışı hızla gelişmektedir.

1866'da Rus devlet ricali Kırımçakların diğer Yahudiler gibi sinegoka giderek ibadetlerini burada yapmalarını ister. Kırımçaklar dillerini ve dini kurallarını bilmedikleri bir yerde ibadet etmek istemezler. Türkiye'den Haim Hizkiyau Medini adında ravini davet etmişlerdi. Literatürde takma adı 'Haham' idi. (1833-1905)²² ve 33 sene Kırımçakların dini hocası olmuştu. Medini Filistin ravini Rafail-İli Sfarskiy'nin oğluydu ve değişik kaynaklara göre 19 yaşında İstanbul'da ravin olmuştu. Haham kendi vaazlarıyla ve Talmud bilgisiyle Kırımçakların arasında Yahudi dinini kabul ettirmeye çalışmıştır. Feodosya ravini Farfel 1912'de: 'Kırımçaklar Yahudilere nazaran Talmudu ve talimi bilmezler. Sadece son zamanlarda Kırımçak ravini olan Medini'nin çalışmasıyla talim onların arasında yayılmaya başladı. Manevi olarak fakir olan Kırımçakların dini talim alanında geri kalanlarına İncil ve Talmudu öğretecek yöneticiye ihtiyaçları vardır.'²³ demektedir. Medini Karasubazar'da okul açmıştı. Yerli idare onun eğitim sahasında yaptıklarına değer verir ve 1887'de Rusya'dan Yabancıları sürgün ederken yerli idareden, Ayvazovskiy ve Hvolson'un yardımıyla Medini Kırım'da kalır²⁴.

Medini Kırımçakların arasında 33 senede bayağı değişiklikler yapmıştı. 'Kırımçakların yaşam tarzlarında değişiklikler oldu. İlginçtir herhalde ki Türk gelenekleri ortadan kaldırılmıştı. Çocuklar eğitim ve bilime yöneldiler. Türkiye, Balkan ve Avrupa Yahudileri ile ilişkiler kurulduğu bilgileri Yahudi Ansiklopedisinde de vardır²⁵. Ancak her Türk boyu gibi halk da uzun süre Medini'den gizli olarak geleneklerine gizli gizli devam etti ve onları yaşatmaya çalıştı. Fakat toplum artık eski kapalı toplum değildi ve her geçen gün onları değiştiriyordu...

M. Zand'a göre: Medini Kırımçakların dini geleneklerini değiştirmek istemiştir fakat tam şekliyle yapamamıştır. Onlar Medini zamanında ve 1899'da Filistin'e gittikten sonra 'Kefe Geleneği' ne göre ibadet yapıyorlardı²⁶.

1899'da Filistin'e dönen haham Medini'yi Kırımçaklar, geleneklerini unutturmak istemesiyle suçlarlar. Haham kendi cemiyetini kendisi gibi görmek istememiştir. Medini, Ravinist Yahudilik taraftarıdır²⁷.

İsteyerek veya istemeyerek Medini Karaylara karşı çıkmıştı. Karasubazar cemiyetine Deynard, Garkavi, Hvolson'un gelişi Kırımçakların ve Karayların Kırım'ın yerli halkı olmaları, Firkoviç'in Karasubazar ve Feodosya'da faaliyeti, Medini gibi birisinin dikkatinden kaçmamıştır. Talmud'u iyi bilen ve taraftarı olan Medini kendi düşüncelerini bir şekilde ortaya kor ve kendi açısına göre görevini de layıkıyla yapar.

1912'de Karasubazar'a gelen Vaysenberg '*Türkiye'den davet edilen ve Kırımçakların arasında 33 sene kalan Medini gittikten 12 sene sonra verdiği eğitim çökmüştür.*'²⁸ diye intibalarını aktarır. Demek ki Medini'nin vermeye çalıştığı Yahudi kültürü Kırımçakları derinden etkilememiştir. Onlar kendilerini Kırımlı bağımsız etnik Musevi grup saymaya devam ediyorlardı ve daha sonradan adaya gelen Yahudilerden kendilerinin farklı olduğuna inanıyorlardı²⁹.

XX. asrın başlarında Yahudi dini yönetimi Akmescit (Simferopol) Kırımçak cemiyetiyle anlaşmazlığa düşer. Anlaşmazlığın sebebi şudur: 'Dini eğitim alan Kırımçaklardan birisi Kırımçakların Kaal'larında geçen dini bayram esnasında Akmescit'te bayramın amacı ve duaların kendi dillerine çevrilmesi konusunda fikir beyan eder. Akmescit (Simferopol) ravininin desteğini alan dua evi başkanı buna karşı çıkar. Bu durum karışıklığa sebep olur ve Rusya Yahudi basınında yer alır. Ravin Perelman yönetime '*Eski İbrani dilini sadece Kırımçaklar değil Yahudilerin çoğu bilmezler ama hiçbir dua evinde dualar konuşma diline çevrilemez. Her yerde eski geleneğe göre sinagog ve dua evlerinde dualar eski İbrani dilinde yapılmaktadır. Onun için sizin isteğiniz bayram günlerinde duaları konuşma diline çevrilmesi eski geleneklere ters gelmektedir*'³⁰ Diye bir mektup yazar. Bu alıntı Kırımçak ve Yahudilerin arasındaki farkları göstermesi açısından da oldukça önemlidir.

Anlaşmazlığın sonunda Akmescit cemiyeti ikiye bölünmüştü: fakir Kırımçaklar kendi dua evlerini 'Fukure Kaal'i açtılar. Zengin kısım 'Zengin Kaal' adında dua evlerinde ibadete devam ettiler.

Kefe (Feodosya) Kırımçakları yabancıların etkisinde kalmak istemediler ve Yahudiler tarafından işgal edilen kendi dua evlerini bırakmak zorunda kaldılar. 1912’de cemiyetin parasıyla kendilerine yeni dua evi inşa ettiler³¹.

Yahudiler Rus politikası gereği Rus kültürünün etkisi altında kalmaya mecburdular. Ruslar Yahudi aydınlarını kendi kültürlerine yakınlaştırmaya çalışmışlardır. Bunun başlangıcı da Rusçayı öğrenmek ve kullanmak zorunda kalmaları ileldir. Önceleri, 1790–1840 yıllarında din adamları, kamu idarecileri ve tüccarlar; sonra eğitimin Rus dilinde alınması, sonra da alınmış eğitimin Rus kültür ve bilim alanında kullanılması Rus dilinin ve kültürünün cemaatler arasında yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Bir yandan Yahudiler Rus kültürünün zenginleşmesine hizmet ederken bir yandan da asimilasyona uğruyorlardı. Aynı gelişmeler Kırımçaklar için de geçerliydi. Fakat Yahudilerde olduğu gibi hızlı şekilde değildi. XIX. Asrın ikinci yarısında Kırımçakların arasında ticaretle uğraşanlar Rusça biliyorlardı. 1860’lı yılların başlarında Kırımçak cemiyetinde Karasubazar’da erkek çocukları için okul açılmıştı³². Kaya’nın verdiği bilgilere göre Kırımçak medreselerine rebiler tarafından verilen dersler fazla etkili değildi³³. Ama yeni ekonomik şartlar Kırımçakları Rus kültürü etkisinde kalmaya mecbur etmişti.

Kasım 1911’de Gezlev’de I. Milli Karay Kurultayı düzenlenir. ‘Karaimskaya Jizn’ No. 1.’de Kurultay hakkında bilgiler verilir. Kurultayın birinde Beyım, Kokizov ve Levi’ye Karayların tarihiyle ilgili malzeme toplanması gerektiğini söylerler³⁴.

1913’te Karasubazar’da Kırımçakların I. Kurultayı olur. Elimizde bu kurultaydan çıkan sonuç yoktur. Kaya 1928’de ‘*Kırımçakların hayat tarzları ve yazı gelenekleri*’ tezini hazırlar. Filonenko eleştirisinde kurultay hakkında birkaç söz yazar.

1913’te yapılan Kırımçakların nüfus sayımı Kırımçak aydınları tarafından yapılmıştır. Sayım anket şeklinde yapılmıştı ve toplam 50 soru içermekteydi. Sosyal, tarihi ve etnografik yönde sorular sorulmuştu. Kırımçaklar arasında Yapılan nüfus sayımı herhalde aydınlar taarfından teşvik edilmişti ve ilk defa sayım belgelerini 1926’da Kaya yayınlamıştır. Karasubazar’da: 2478 Kırımçak yaşamaktadır. Kerç: 768, Kefe (Feodosya): 716, Akyar (Sivastopol):292, Gezlev (Yevpatorya): 272, Mariupol: 97, Yalta: 94, Novorossiysk: 94, Geniçesk: 84, Berdansk:77, Bahçesaray:62, Odesa: 56, Eski (Stariy) Kırım: 53, Balaklava: 31, Canköy(Djankoy):24, Suhum(Suhumi):24, Perekop:16, Lugansk:14, Alupka: 4³⁵ Kırımçak barındırmaktadır. Kaya’nın bilgilerine göre Aluşta, Kizlare, Sudak, Seyitler, Batumi, İçki, Kalay, Tuapse, Soçi, Baku, Dnepropetrovsk,

Rostov ve Simferopol'de Kırımçakların nüfus sayımı yapılmamıştı³⁶. Yazara göre Kırımçakların toplamı 7500 kişiydiler.

1912'de, Baron Ginsburg'un sponsorluğunda Vaysenberg Kırım'a gelerek Kırımçak ve Karay cemiyetlerinde etnografik araştırmalar yapmıştır. Arkeolog Leper ve Gidaleviç Mangup'ta, Tabana Derede Musevi Ortodoks veya Karay Mezarlığı ve virane dua evi bulmuşlardı³⁷. Bu anıtların Musevi Karay veya Kırımçaklara ait ve bu halkların Kırım'ın yerli halkı olduğunu da yayınlarıyla duyurmuşlardı³⁸. Ortaya bir polemik çıkmıştı. Bu eserler Karaylara mı, Kırımçaklara mı aitti. Aslında bu iki halk arasında yakın tarihlerde derinleşen dini anlayış farklılığından başka bir fark yoktu ve bunu kendileri de biliyordu. Bu polemige Karaylar tarafından gazanlar (gahan); Levi ve Kokizov, Kırımçakların tarafından Bahçesaray'da yaşayan D. Mizrahi girişmişlerdi. 1913'te Sivastopol gazanı Levi polemigin kaynaklarını broşür şeklinde yayınlamıştı³⁹. 1912'de feodosya ravini Farfel'in kitabı çıkar. Kitapta Kırımçakların tarihiyle ilgili bilgiler vardır. Karaylar ve Kırımçaklar birbirlerine en zor zamanlarında yardım elini uzatmışlardı.

Karay ve Kırımçaklar arasındaki diğer bir ortaklık da bedii zevk ve estetik noktasındadır. Kırımçakların 'cönk', Karayların 'Mocume'(mecmua) adını verdikleri aile defterleri de birbirine yakın ürünleri ihtiva eden konulardan oluşuyordu. Bu defterler içindeki türkü, destan, mani veya çınlar, bilmece, atasözleri, tekerlemeler de birbirinin aynısıydı. Aşık Garip hikâyesi⁴⁰ ise her iki toplumun da adeta milli destanı gibi bir değere sahipti ve okunmasında ve yazılarak çoğaltılmasında birbirlerinden faydalanıyorlardı. Bu hikayenin 'kilci mocume'sinde ve 'Bahşa' ile 'Gabay' cönklerinde nüshalarına da rastlarız⁴¹.

Kırımçakların tarihi ve etnografyaları hakkında yazılı bilgiler M.Y. Saltıkov-Şedrin kütüphanesinde çok sayıda mevcuttur.

1830 yıllarında Karay bilim ve din adamı Firkoviç, Kırımçaklara ait X-XVIII asırlar arasından kalma din ve din dışında konulu yazılı kaynaklar bulmuştur. Onun dışında Kaffa, Solhat, Karasubazar, Bahçesaray, Gezlev arşivlerinden XV-XIX. Asra ait yazılı kaynaklar da bulunmuştur⁴². Bu kaynakların bir kısmı Firkoviç'in I. Külliyyatında, diğer kısmı Firkoviç'in II. Külliyyatında yer almıştır. Firkoviç'in iki külliyyatı da 1862'de ve 1876'da S. Petersburg kütüphanesine Firkoviç'in ahfatları tarafından satılmıştı⁴³.

Günümüzde bu belgelerin bir kısmı Firkoviç, bir kısmı kütüphane tarafından ayırt edilmiş ve 'Kırımçak evrakları' adı altında bölüm 946, kısım No.1'de Saltıkova-Şedrina kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu malzemelerin arasında Kırımçakların XVI-XIX.

Asra ait Kaffa, Karasubazar, Gezlev'e ait değişik evraklar, XV-XVIII asra ait evlilik anlaşmaları da vardır. Ayrıca XVII-XIX. asırlarda Karayların ve Kırımçakların arasında ilişkileri anlatan bilgiler de mevcuttur.

Firkoviç'in arşivinde bulunan bazı bilgiler Karaylara ait olarak geçmektedir. Onların araştırması yapılırsa belki de Kırımçaklarla Karayların ortak geçmişleri ortaya çıkabilir⁴⁴. 1840'ta Firkoviç '*XVIII-XIX. Asra ait evraklarda Kırımçak soyadları*' makalesini yayımlar⁴⁵. Firkoviç'in arşivinde bulunan Kırımçakların ad ve soyadları önemli tarihi özellik taşımaktadırlar. Onların çoğu Kırımçakların onomastik ve antroponomiklerinden alınmıştır⁴⁶. Karayların tarihini yazmak için Firkoviç'in belgeler üzerinde sahtekarlık⁴⁷ ve Karasubazar ve Kefe arşivlerinden hırsızlık yaptığı iddia edilmiştir⁴⁸. Bu iddialara karşı çeşitli polemikler literatürlerde yer almıştı. Daha önce de söylediğimiz gibi bu iddialar Firkoviç'in ölümünden sonra ortaya atılmıştır.

Firkoviç'in arşivinde bulunan malzemeler Kırımçakların tarihi, etnoloji ve etnik sorunların çözülmesi için yararlı malzemelerdir. İlk kaynak olarak sayılan XV-XVI asırda Kefe'da Kırımçakların cemiyet organizasyonu⁴⁹ ve XVIII-XIX asırda Karasubazar'da⁵⁰ medeni hukukla ilgili kaynaklar ve onların arasında 1717-1733 yıllarına ait '*Karasubazar defteri*' çok önemli kaynaklardır. Defter eski İbrani ve Kırımçak dilinde yazılmıştır. Deftere 51 evrak kaydedilmiştir. Bunlar genellikle borç, miras ve mülkiyete ait liste kayıtlarıdır. Defterin 9. numaralı listesinde Karasubazar sinagoguna değişik insanlar tarafından verilmiş 45 kitap ve el yazma kaydı düşülmüştür⁵¹. Yukarıda bahsedildiği gibi benzer iki evrak XX. Asrın yazılı eserlerinde ele alınmıştı⁵².

Bu kaynaklardan Kırımçakların özel hayatıyla ilgili bilgiler de edinmek mümkündür. XV-XVIII. Asra ait evlilik anlaşmalarında eşlerin soyadları, yer, şahitlerin adları da yazılmıştır⁵³. Ayrılma belgeleri, mirasla ilgili belgeler, doktor davetiyesi vs. evraklara da rastlamak mümkündür⁵⁴. 1705, 1728 ve 1795 tarihlere ait Karasubazar'da Kırımçakların Karaylarla olan ilişkileri (Gezlev, Kefe ve Çufut Kale) önemli belgelerin arasındadır⁵⁵.

Kırımçakların dil özellikleri problemine dair⁵⁶ yukarıda söylediğimiz XVIII. Asra ait kaynak oldukça önemlidir. Firkoviç'in özel arşivindeki ka⁵⁷ynaklar bütün yönleriyle ve ayrıntılı bir biçimde araştırılmamıştır⁵⁸. Kırımçak tarih etnolojisini çözebilmek için bu belgeler önemlidir. Firkoviç'in özel arşivinde, onun faaliyeti, Kırımçak problemi, Karaimizm ve Kırım'da ravinistler, Kırım Karayları ve Kırımçaklar ile ilgili bilgiler de vardır⁵⁹. Şapşal Kırımçak

dilinin Kırım Tatar ve Karay dilinden farklı olduğunu da yazmıştır. Ona göre Karaylar ve Kırımçaklar Kırım'a gelmeden önce Türk dilini biliyorlardı. V.V. Radloff, Kırımçakların Karasubazar şehir dialektini karışık olarak kullandıklarını söyler. Şapşal'a göre Kırımçakların dili ayrı bir dil olarak alınmalıdır. Bu dil sadece Tatarların kullandıkları Tatarcadan ayrı değil Karaylardan ve başka bölgelerde kullanılan Tatarcadan da farklılıklar göstermektedir⁶⁰.

Sanpetersburg Şarkiyat enstitüsünde bulunan Kırımçak kültür ürünleri L. Y. Medvedeva'nın 1988'deki makalesinde yer almıştır⁶¹. Medvedeva Kırımçak el yazmalarının takvimini yaparken, A. N. Samayloviç'ten faydalandığı düşünülebilir. Bu makale 'Karayların ve Kırımçakların bölümünde bulunan malzemeleri ve el yazmaları işlemektedir. Alfabe olarak Yahudi, dil olarak Türkçe olan eserler arasında Kırımçak talmudistlere ait olanlar da vardır. Bu el yazmalar arasında sadece Karaylara ait olanlar mı, yoksa Kırımçaklara ait eserler de var mı belli değildir⁶². Medvedeva'ya göre Karay koleksiyonundaki 16 yazma eser Kırımçaklara aittir⁶³. Ayrıca Medvedeva, Lebedev'in bilgilerine eklemeler yapmıştır⁶⁴. Sanpetersburg el yazmalar bölümünde bulunan malzemeler üzerine Medvedeva bir sonuca ulaşmıştır. Leningrad müzesinde bulunan Karay ve Kırımçak el yazmaları bölümü dünyada tekdir. Onların sadece bir kısmı yayınlanmış olup, onlar da nadir bulunan eserler arasındadır.

Kırımçak antropolojisi araştırılması meselesi 1870'li yıllarda ortaya çıktı. Bunun sebebi ise Firkoviç'in Karayların Hazarlardan geldiği iddialarıydı. Akademik A. A. Kunik Firkoviç'i sahtekarlıkla suçlamış ve onların Hazarlardan geldiklerine dair kesin deliller olmadığından antropolojik tahliller yapılarak sonuca ulaşılmalıdır demiştir. Yani Karay ve diğer Yahudi cemaatlerinin antropolojik verileri karşılaştırılmalı demiştir⁶⁵.

Kırımçakların antropolojik tahlilini sadece bir defa, 1912'de Yahudi tarihi etnografi derneğinin desteğiyle S.A. Vaysenberg yapmıştır. 1904'te aynı bilim adamı Karayların da antropolojik tahlilini yapmıştı⁶⁶. 1912'de yayınlanan makalesinde 50 Kırımçak üzerinde tahlil yaptığını yazar⁶⁷.

Özellikler	Karaylar	Kırımçaklar	Yahudiler
Boy	1647	1634	1651
Kol Boyu	1682	1704	1701
Baş çevresi	553	543	550
Baş boyu	185	182	183
Yüz boyu	124	123	119

Yüz genişliği	141	139	138
Burun boyu	57	55	54
Burun genişliği	31	32	31
Burun alt genişliği	34	35	34
Baş alameti	84,3	82,4	82,5
Yüz alameti	87,9	88,5	86,2
Burun alameti	59,6	63,6	63,0
Dolihotsefalov %	2	4	1
Hiperbrahitsefalov %	46	24	19
Burun Semetiçeski %	20	10	10
Renk esmerliği %	70	64	58
Renk açıklığı %	2	6	10
Baş genişliği	156	150	151

Vaysenberg'e göre Kırımçaklar antik zamanında Kırım'a ilk göç eden Yahudilerdi. Daha sonra Yahudi olamayan halklarla (onların arasında Hazarlar da vardır) karışmışlardır⁶⁸. 1904'te yapılan Karayların antropolojik özellikleri 1912'de verilen bilgilerle fark göstermektedir. Antropologlar buna dikkat etmelidirler⁶⁹.

N. Terebinskaya Şenger Kırım Tatarların antropolojik özelliklerini 1928'de değişik halklarla mukayeseli olarak yayınlamıştı. Karşılaştırmada Kırımçaklar ve Karaylar da alınmışlardı. Terebinskaya araştırmasında Vaysenberg'in kaynaklarından da yararlanmıştı⁷⁰.

Etnik Gruplar	Özelliklerin toplam sayısı	Ortak Tipik Özellik Sayısı		
		Çöl tarafı	Dağ Tarafı	Güney Sahili
Kazan Tatarları	11	5	9	8
Karaçaylar	11	8	8	7
Grekler	10	4	8	7
Karaylar	9	8	6	8
Kırımçaklar	9	3	7	7
Azerbaycan Tatarları	8	5	2	3
Nogaylar	5	2	3	1

Osmanlılar	1	1	1	1
------------	---	---	---	---

Tabloda görüldüğü gibi Kırımçakların antropolojik özellikleri Güney ve dağ silsilesi tarafında yaşayan Tatarlarla benzeşmektedir. Ancak burada da politik davranış şekillerine veya siyasal görüşe uygun sonuçlara rastlandığı da göz önüne alınmalıdır.

Vaysenberg'in malzemelerinden yararlanarak ve çağdaş metotlar kullanarak 1965'te Dyaçenko, Kırımçakların antropolojik özellikleriyle ilgili çalışmasını yayınlamıştır⁷¹. Dyaçenko: '*Kırımçakların etnoez oluşumu belli değildir. Onlar herhalde yerli halkın Yahudi dinini kabul eden ve daha sonra Hazar, Yahudi, İtalyan ve Tatarlardan etkilenmişlerdir. İtalyanlardan (Cenevizlerden) etkilendiklerini Kırımçakların çağdaş soyadları göstermektedir: Piastro, Lombrozo, Torkvato vs. Kırımçaklar kendilerini ayrı bir millet sayıp Yahudi olduklarını kabul etmiyorlar.*'⁷² demektedir

1920'li yılların sonlarında antropolojide genetik araştırmalar yaygınlaşır⁷³. S.S. Zabolotny 1928'de '*Karay ve Kırımçaklarda Kan Grubu*' adlı tezinde: '*Semitlerin kanlarında karakteristik olan kimyasal maddeler Kırımçaklarda yoktur*' sonucunu yayımlar⁷⁴.

Netice itibariyle Karaylar ve Kırımçaklar aynı milletin bir boydan gelen ve fakat mezhebi farklılıkları olan iki etnik grubudur. Karaylar ellerinde bulunan gücü, kendilerinden daha çok içe kapalı ve yoksul olan Kırımçaklar için ve Kırımçakların menfaatine kullanmışlar, yardım ve desteklerini esirgememişlerdir. Bu iki halkın bedii zevk ve estetik beğenileri ile folklor ürünleri de birbirinin aynısıdır. Kırımçaklar ile Karayların arasının açılmasına ve ötekileşmesine sebep olan amilleri:

1. Firkoviç'in Karaylar üzerine yaptığı çalışması esnasında ortaya çıkan olumsuz gelişmeler;

2. Rus devlet adamlarının Kırımçakları katagorize etme girişimleri neticesinde Kırım'ın dışından gelen din adamlarının Kırımçakları farklı bir mezhep veya ibadet anlayışına yönlendirmeleri;

3. Kırımçakların Karaylar gibi Rus devletinin kendilerine imtiyaz tanımları beklentisi

4. Rus ve Yahudi bilim adamlarının Kırımçakları kendilerinden bir halk gibi gösterme çabaları

5. Elde edilen belge ve bilgilerin herkeslerden saklanması ve bu belgeler üzerine yapılan çalışmaların genellikle eski İbrani diliyle yazılması

6. Kırımçakların farklı bir mezhebe tabi olmaları, onları, Museviliğin Aleviliği konumundaki Karaylardan uzaklaşmaya

itmiştir. Firkoviçin çalışmaları Kırımçakları Karaylarla aynı mezhepten geldiği düşüncesine ve endişesine sebep olması

Şeklinde özetleyebiliriz.

Her ne olursa olsun bu iki halkın etnik tarihine ışık tutacak önemli kaynaklar, eskiden Şedrina adındaki, şimdilerde Devlet Milli Müzesindeki Firkoviç külliyyatıdır. Bu kaynaklar gün yüzüne çıkarılmalı ve bilim âleminin hizmetine sunulmalıdır. Böyle yapıldığı takdirde hem tarihin farklı bir dönemi aydınlatılacak ve hem de Kırım tarihinin yeniden yazılmasına vesile ortaya çıkacaktır.

NOTLAR

- ¹ **Evlıya Çelebi Seyahatnamesi**, (Sadeleştiren: Tefvik Temelkuran – Necati Aktaş – Mümin Çevik), VII, İstanbul 1980, 374, 375, 377, 378, 379, 386, 394, 408, 412, 413, 414, 422, 432, 434, 441.
- ² **Seyahatname**, 441.
- ³ İ. V. Açkinazi, **Kırımçaki**, Simferopol 2000, 78.
- ⁴ İ. Açkinazi, **Kırımçaki**, 77.
- ⁵ İ. Açkinazi, **Kırımçaki**, 77.
- ⁶ İ. Açkinazi, **Kırımçaki**, 77.
- ⁷ İ. Açkinazi, **Kırımçaki**, 77.
- ⁸ A. İ. Markeviç, Suvarov v Novorossiskom Kraye, **ZOOİD**, XXIII, 1901, 47.
- ⁹ F. F. Laşkov, **Şagin-Girey, Posledniy Krimskiy Han**, İstoriçeskiy Oçerk, Simferopol 1991.
- ¹⁰ **Gasudarstvenniy Arhiv** Avtonomnoy Respubliki Kırım, F, 26, opis, 1, d, 9758.
- ¹¹ O. M. Lerner, Yevrey v Novorossiskom Kraye, İstoriçeskiye Oçerki, **Po Donnim iz Arhiva Bivşego Novorossiskogo General-Gubernatora**, Odessa 1901, 145-146.
- ¹² Rebi Devid İliç ile mülakat. (17. 05. 2004. Mülakat özel arşivimizdedir.)
- ¹³ Sanpetersburg kütüphanesi Firkoviç arşivi.
- ¹⁴ Rukopisniy Otdel Rossisykoy Natsionalnoy Biblioteki imenna **M. E. Saltkova-Şedrina**, d, 30.
- ¹⁵ Firkoviç mektubun kopyasını almıştır.
- ¹⁶ Rukopisniy Otdel, d, 1024.
- ¹⁷ V. L. Vihnoviç, **Karaim Avraam Firkoviç**, Sanpetersburg 1997, 90-92.
- ¹⁸ İ. S. Kaya, **Kırımçaki**, Kerç 1936, 404-407.; Firkoviç'in kitabından alınan bu parça 'Karaimskaya Jizn' No. 12, adlı dergide yayınlanmıştır, Moskova, 1912, 54-56.
- ¹⁹ Kaya, **Kırımçaki**, 404-407.
- ²⁰ Bu ve diğer çalışmalarından toplanan koleksiyon malzemeler, daha sonraki yıllarda Sanpetersburgdaki Şedrina adındaki müzeye kaldırılmıştır. 2006 yılında Kırım'ın Simferopol şehrindeki KGPIU'dan iki akademisyen

- giderek çalışmalarda bulunmuş ve neticeleri de yayınlamışlardır. ‘Ukazatel rukopisnih i staropechatnih knig, peredanih v 1976 godu iz Bahçisarayskogo istoriko-arheoloğışeskogo muzeya v Gosudarstvennyu Publiçnuyu biblioteku im. M. E. Saltikova-Şedrina, Simferopol 2007.
- ²¹ S. A. Vaysenberg, İstoriçeskiya Gnezda Kafkaza i Krıma, **Yevreiskaya Starina**, I, 1913, 68.
- ²² Yahudi Ansiklopedi bilgilere göre Medini 1832-1904 seneler arasında yaşamıştır.; cilt. IV. 1988. Yevreiskiy Ensiklopediya. Cilt, 10, 740.
- ²³ İ. G. Farfel, **Drevnaya Yevreiskaya Sinagoga Naydannaya v Gorode Feodosii**, Feodosya 1918., 57-58.
- ²⁴ Farfel, **Drevnaya Yevreiskaya**, 59.
- ²⁵ **Kratkaya Yevreyskaya Ansiklopediya**, 1988, 610.
- ²⁶ M. Zand, **Lagonie des Krymthchaks** , Paris 1991, 381.
- ²⁷ Tavriçanın, **O Krimçakah Vooşe i Karasubazarskih v Çastnosti**, No: 9 – 11 Yanvarya, Kırım 1898.
- ²⁸ Vaysenberg, **İstoriçeskiya Gnezda**, 68.
- ²⁹ Lerner, **Yevrey v Novorossiskom**, 142.
- ³⁰ A. Kappa, Sredi Krimçakov, **Knijki Jurnalı ‘Voshod’**, Avgust 1904, 209.
- ³¹ Farfel, Drevnaya Yevreiskaya, 69-70. Feodosya’da 1912’de ilk dua evin açıldığına dair B. M. Açkinazi’nin arşivinde davetname vardır. XIX asırda Avrupa Yahudilerinin gelişiyile Feodosya Kırımçakları dua evlerinden çıkmak zorunda kalmışlardı. Feodosya ravini Farfel ‘*Polonya ve Rus Yahudileri Feodosya sinagoguna değer vermediler. Onların gelişiyile sinagogun dış görünüşü ve değerli eşyalar kayboldu. Onlar için sinagogda kadınlar bölümü açılmıştı ve dolaysıyla sinagogun iç tarafı değişmişti. Sinagokumuz büyük Rus şehirlerinde yeni inşa edilen sinagoglara benzemeye başladı*’ demektedir.
- ³² P. M. Lakub, Yevrey-Kırımçaki Etnografiçeskiy Oçerk, **Knijkiy Jurnalı**, Vashod 1891, 12-13
- ³³ İ. S. Kaya, Narodnoye Obrazavaniye u Krimçakov, ‘**Vestnik Yevreiskogo Prosveşeniya**, Mart, no:29, 1914.
- ³⁴ Perviy Natsionalny Karaimskiy Svezd v Yevpatorii, **Karaimskaya Jizn**, Moskova 1911, 77.
- ³⁵ Kaya, **Krimçaki v Krimu**, 1926.
- ³⁶ Kaya, **Krimçaki v Krimu**, 1926.
- ³⁷ **Kırımkiy Vestnik**, Simferopol 1912, No. 276.
- ³⁸ **Kırımkiy Vestnik**, Simferopol 1912, 283, 290, 300, 305, 319, 333.; 1913, No. 18.
- ³⁹ T. S. Levi, **Oçerk Voznikoveniya Karaimizma**, Sevastopol 1913.
- ⁴⁰ İsmail Doğan, Kırımçak Türkçesiyle İbranî Yazılı Bir Cönk, **Milli Folklor**, L, Ankara 2001, 40-45
- ⁴¹ Altınkaynak, **Kırımçaklar**, Hearlem 2006, 110.
- ⁴² Erdoğan Altınkaynak, **Tozlu Zaman Perdesinde Kırım Karayları** Hearlem 2006, 20 - 28 (Kokizov, Mezar Taşı. (Çeviri)); Kaya, Kırımçaki, 404-407. bu malzemeler Kırımçakların tarihi, etnografi, din ve kültür ile

-
- ilgili bilgiler bilim alanına atılmıştı. Onların çoğu Türkolog, gebraist bilim adamları tarafından Rus veya Avrupa dillerine çevrilmişti. A. Firkoviç - Ştern, *Drevniye Yevriiskiy Kodeksi i Drugiye Pamyatniki*, Nahodka, **Zapiski Odeskogo O bşestva İstorii Drevnostey**, I, 1844; İ. Finkel, *Devar-Sefataim*, Per: *Derevneyevreyskogo*, **ZOOİD**, II., 1848; D. A. Hvolson, **Vosemnadsat Yevreyskih Nadgrobnih Nadpisey iz Krıma**, Sanpetersburg 1866; Firkoviç, *Karaimskaya Jizn*, No. 12, Moskova, 1912; D. A. Hvolson, **Sbornik Yevreyskih Nadpisey**, Sanpetersburg 1884.; A. Ya. Garkavi, **Skazaniye Yevreyskih Pisateley o Hazarah i Hazarskom Tsartsve**, Sanpetersburg 1874; İ. Gurland, *Kratkoye Opisaniye Matematicheskih, Astronomicheskikh i Astrologicheskikh Yevreyskih Rukopisey iz Koleksiy Firkoviçey Hranyaşeyssa v İmparatorskoy Lubliçnoy Biblioteke v Sanpetersburge*, **Trudi Vostoçnogo Otdeleniya İmparatorskogo Russkogo Arheologicheskogo Obşestva**, XIV, Sanpetersburg 1869; Starkova, *Rukopisi Kolleksii* 1970; L. Ya. Medvedeva, *Kolleksiy Karaimskih i Kırımçakskih Rukopisey v LO İnstitutu Vastokovedaniya AN SSSR*, **Sovetskaya Türkologiya**, VI, 1988.
- ⁴³ Starkova, *Rukopisi Kolleksii*, 188; Vihnoviç, **Firkoviç**, 182.
- ⁴⁴ Açkinazi, **Kırımçaki**, 39.
- ⁴⁵ *Rukopisniy Otdel*, 1, d, 355.
- ⁴⁶ Vaysenberg, *İstoriçeskiya*, 1913; İ. B. Kotler, *Familii Kırımçakov Kak İstoçnik İh Etniçeskoy İstorii*, **Malye i Dispersniye Etniçeskiye Gruppi v Evropeyskoy Çatsı SSSR**, Moskova 1985.
- ⁴⁷ Garkavi, *Skazaniye Yevreyskih*, 1874; D. A. Hvolson, **Sbornik Yevreyskih Nadpisey**, Sanpetersburg 1884.; A. A. Kunik, *Tohtamış i Firkoviç*, **Prilojeniya k 27 Tomu Zapisok İmperatorskoy Akademi Nauk**, Sanpetersburg 1876; P. K. Kokovtsev, *Yevreisko-Hazarskaya Perepiska v X. V.*, Leningrad 1932; Starkova, *Rukopisi Kolleksii*, 171-172.
- ⁴⁸ Firkoviç, *Karaimskaya Jizn*, No. 12, Moskova, 1912 ; Starkova, *Rukopisi Kolleksii*, 171-172
- ⁴⁹ *Rukopisniy Otdel*, d, 1-3
- ⁵⁰ *Rukopisniy Otdel*, d, 16,17,21, 26, 28, 29.
- ⁵¹ *Rukopisniy Otdel*, d,17.
- ⁵² F. A. Perelman, **Po Pavodu Adnoy Kırımçakskoy Rukopisi**, Voshod, 1902.; Kaya, *Kırımçakskoy Rukopisi*,:I, 1927.
- ⁵³ *Rukopisniy Otdel*, d, 4-5, 7-9, 11-13, 15, 22-24, 27.
- ⁵⁴ *Rukopisniy Otdel*, d, 10, 14, 18, 19.
- ⁵⁵ *Rukopisniy Otdel*, d 16, 20, 30.
- ⁵⁶ İ. V. Açkinazi, *Kırımçatska Mova, İstoriografiya Ta Djerela*, **Shidniy Svit**, Kiev 1995; Rebi Devid İliç – B. M. Açkinazi – İ. V. Açkinazi, *Kırımçakskiy Yazık, Yazıkı Mira Türkskiye Yazıkı*, Moskova 1997; E. Teneşev, *Pismenniy Yazık Kırımçakov*, Liviv-Kiev-Newyork 1996.
- ⁵⁷ *Rukopisniy Otdel*, d,17.

- ⁵⁸ Starkova, Rukopisi Kollektii, 173-177; V. L. Vihnoviç – V. V. Lebedev, Zagadka 15.000 Drevnih Rukopisey, MAYET, II, . Simferopol-Tavriya 1991, 130-140.
- ⁵⁹ Rukopisniy Otdel, d, 110, 174, 353, 355.
- ⁶⁰ Şapşal, **Referat**, 4-5.
- ⁶¹ Medvedeva, **Sovetskaya Türkologiya**, VI, 1988
- ⁶² Medvedeva, **Sovetskaya Türkologiya**, VI, 1988, 98.
- ⁶³ Medvedeva, **Sovetskaya Türkologiya**, VI, 1988, 98
- ⁶⁴ V. V. Lebedev, Materialı Po Kırımçakskomı Yazıku i Folkloru v Sobranii E. İ. Peysaha, Tezısı Pokladov i Soobşenii Konferans, Vaprosu **Sovetskoy Türkologiya**, Aşkabat 1985, 240
- ⁶⁵ Kunik, Tohtamış i Firkoviç, 60.
- ⁶⁶ Antropologiya Karaimov, **Karaimskaya Jizn**, I, Moskova 1911,18.
- ⁶⁷ Vaysenberg, İstoriçeskiya Gnezda, II, 42.
- ⁶⁸ Vaysenberg, İstoriçeskiya Gnezda, II, 49-50.
- ⁶⁹ Antropologiya Karaimov, **Karaimskaya Jizn**, I, Moskova 1911, 23.
- ⁷⁰ N, Terebinskaya - Şenger, Kırımskiye Tatarı, **Ruskiy Antropologičeskiy Jurnal**, XVII, 1928, I-II., 46.
- ⁷¹ V. D. Dyaçenko, Antropologičniy Sklad Ukrainskogo Narodu Porivnlanye Doslidjenna Narodiv URSR i Sumijnih Teritoriy, Kiev 1965, 97.
- ⁷² Dyaçenko, **Antropologičniy Sklad**, 97.
- ⁷³ V. P. Alekseyev, Razrabotka Genetiçeskih Problem v Sovetskoy Antropologii (1920-1950'e godu), **Oçerki İstorii Ruskoy Etnografii, Folkloristiki i Antropologii**, X., Moskova 1988, 188-197.
- ⁷⁴ S. S. Zabolotniy, Gruppi Krovı u Karaimov i Kırımçakov, **Bülteni Postiynoy Komisi Vivçannya Krovyanik Ugrulovan**, Harkiv, III, 1928, 1, 10.

KAYNAKLAR

- AÇKİNAZİ İ. V. (1995), Kırımçatska Mova, İstoriografiya Ta Djerela, **Shidniy Svit**, Kiev.
- AÇKİNAZİ İ. V. (2000), **Kırımçaki**, Simferopol.
- ALEKSEYEV V. P. (1988), Razrabotka Genetiçeskih Problem v Sovetskoy Antropologii (1920-1950'e godu), **Oçerki İstorii Ruskoy Etnografii, Folkloristiki i Antropologii**, X., Moskova.
- ALTINKAYNAK Erdoğan (2006), **Kırımçaklar**, Haarlem.
- ALTINKAYNAK Erdoğan (2006), **Tozlu Zaman Perdesinde Kırım Karayları** Haarlem. (Y. D. Kokizov, Çufutkale'den 44 Mezar Taşı ve Anıtlarda Eski Takvim ile 32 Yazı, Sanpetersburg 1910.)
- Antropologiya Karaimov, **Karaimskaya Jizn**, I, Moskova 1911.
- DOĞAN İsmail (2001), Kırımçak Türkçesiyle İbranî Yazılı Bir Cönk, **Milli Folklor**, L, Ankara, 40-45

-
- DYAÇENKO V. D. (1965), **Antropoloğicniy Sklad Ukrainskogo Narodu Porivnlanye Doslidjenna Narodiv URSS i Sumijnih Teritoriy**, Kiev.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (Sadeleşiren: Tefvik Temelkuran – Necati Aktaş – Mümin Çevik), VII, İstanbul 1980.
- FARFEL İ. G. (1918), **Drevnaya Yevreiskaya Sinagoga Naydannaya v Gorode Feodosii**, Feodosya.
- FİNKEİ İ., Devar-Sefataim, (1848) Per: Derevneyevreyskogo, **ZOOİD**, II.
- FİRKOVIÇ, İ. S. (1912), Karaimskaya Jizn, No. 12, Moskova.
- GARKAVİ A. Ya. (1874), **Skazaniye Yevreiskih Pisateley o Hazarah i Hazarskom Tsartsve**, Sanpetersburg.
- Gasudarstvenniy Arhiv** Avtonomnoy Respubliki Kırım, F, 26, opis, 1, d, 9758
- GURLAND İ. (1869), Kratkoye Opisaniye Matematiçeskih, Astronomiçeskih i Astroloğiceskih Yevreyskih Rukopisey iz Koleksiy Firkoviçey Hranyaşeyssa v İmparatorskoy Lubliçnoy Biblioteke v Sanpetersburge, **Trudi Vostoçnogo Otdeleniya İmparatorskogo Russkogo Arheoloğiceskogo Obşestva**, XIV, Sanpetersburg.
- HVOLSON D. A. (1866), **Vosemnadsat Yevreyskih Nadgrobnih Nadpisey iz Krıma**, Sanpetersburg.
- HVOLSON D. A. (1884), **Sbornik Yevreiskih Nadpisey**, Sanpetersburg.
- İLİÇ Rebi Devid– B. M. Açkinazi – İ. V. Açkinazi (1997), Kırımçakskiy Yazık, **Yazıkı Mira Türkskiye Yazıkı**, Moskova.
- KAPPA A. (1904), Sredi Kırımçakov, **Knjki Jurnalala ‘Voshod’**, Avgust.
- Karaimskaya Jizn’** No. 12, Moskova, 1912.
- KAYA İ. S. (1914), Narodnoye Obrazavaniye u Kırımçakov, **‘Vestnik Yevreiskogo Prosveşeniya**, Mart, no:29.
- KAYA İ. S. (1927), Po Pavodu Sdnoy Kırımçakskoy Rukopisi, **İzvestiya Tavriçeskogo Obşestva İstorii , Arheologii i Etnografii**, no:I.
- KAYA İ. S. (1936), **Kırımçaki**, Kerç.
- Kırımskiy Vestnik**, Simferopol 1912, 276, 283, 290, 300, 305, 319, 333,; 1913, No. 18.
- KOKİZOV Y. D. (1910), Çufutkale’den 44 Mezar Taşı ve Anıtlarda Eski Takvim ile 32 Yazı, Sanpetersburg. (Daktilo kopyası)
- KOKOVTSSEV P. K. (1932), **Yevreisko-Hazarskaya Perepiska v X. V. Leningrad**.
- KOTLER İ. B. (1985), Familii Kırımçakov Kak İstoçnik İh Etniçeskoy İstorii, **Maliye i Dispersniye Etniçeskiye Gruppi v Evropeyskoy Çatsı SSSR**, Moskova.
- Kratkaya Yevreyskaya Ansiklopediya**, 1988.
- KUNİK A. A. (1876), Tohtamış i Firkoviç, **Prilojeniya k 27 Tomu Zapisok İmparatorskoy Akademi Nauk**, Sanpetersburg.

-
- LAKUB P. M. (1891), Yevrey-Kırımçaki Etnografiçeskiy Oçerk, **Knijkiy Jurnal**, Vashod.
- LAŞKOV F. F. (1991), **Şagin-Girey, Posledniy Krimskiy Han**, İstoriçeskiy Oçerk, Simferopol.
- LEBEDEV V. V. (1985), Materialı Po Kırımçakskom Yazıku i Folkloru v Sobranii E. İ. Peysaha, Tezısı Pokladov i Soobşenii Konferans, Vaprosu Sovetskoy Türkologiy, Aşkabat.
- LERNER O. M. (1901), Yevrey v Novorossiskom Kraye, İstoriçeskiye Oçerki, **Po Donmım iz Arhiva Bıvşego Novorossiskogo General-Gubernatora**, Odessa.
- LEVİ T. S., (1913) **Oçerk Voznikoveniya Karaimizma**, Sevastopol.
- MARKEVIÇ A. İ. (1901), Suvarov v Novorossiskom Kraye, **ZOOİD**, XXIII.
- MEDVEDEVA L. Ya. (1988), Kolleksiyy Karaimskih i Kırımçakskih Rukopisey v LO İnstituta Vastokovedaniya AN SSSR, **Sovetskaya Türkologiya**, VI.
- PERELMAN F. A. (1902), **Po Pavodu Adnoy Kırımçakskoy Rukopisi**, Voshod.
- Perviy Natsionalniy Karaimskiy Svezd v Yevpatorii, **Karaimskaya Jizn**, Moskova 1911.
- Polniy Svod Zakonov Rossiskoy İmperii**, 1861, XXI.
- Rukopisniy Otdel Rossisykoy Natsionalnoy Biblioteki imenna **M. E. Saltıkova-Şedrina**, d. 1-3, 4-5, 7-9, 10, 11-13, 14, 15, 16,17, 18, 19, 20, 21, 22-24, 26, 27,28, 29. 30. 110, 174, 353, 355, 1024.
- STARKOVA K. B. (1970), Rukopisi Kolleksii Firkoviça Gasudarstvennoy Publiçnoy Biblioteki İmenniyy M. E. Saltıkova-Şedrina, Pismenniye Pamyatniki Vastoka, **İstoriko-Filologiçeskiye İsledovaniya**, Moskova.
- ŞTERN A. Firkoviç (1844), Drevniye Yevriiskiy Kodeksı i Drugiye Pamyatniki, Nahodki, **Zapiski Odeskogo O bşestva İstorii Drevnostey**, I.
- TAVRIÇANİN (1898), **O Kırımçakah Voobşe i Karasubazarskih v Çastnosti**, No: 9 –11 Yanvary, Kırım.
- TENEŞEV E. (1996), Pismenniy Yazık Kırımçakov, Liviv-Kiev-Newyork.
- TEREBİNSKAYA - Şenger N, (1928) , Krimskiye Tatarı, **Ruskiy Antropologiçeskiy Jurnal**, XVII, I-II.
- VAYSENBERG S. A. (1913), İstoriçeskiya Gnezda Kafkaza i Krıma, **Yevreiskaya Starina**, I.
- VİHNOVIÇ V. L. – V. V. Lebedev (1991), Zagadka 15.000 Drevnih Rukopisey, Simferopol-Tavriya.
- VİHNOVIÇ V. L. (1997), **Karaim Avraam Firkoviç**, Sanpetersburg. **Yevreiskiy Ensiklopediya** Cilt. IV; Cilt X, 1988.
- ZABOLOTNİY S. S. (1928), Gruppı Krovı u Karaimov i Kırımçakov, **Bülteni Postiynoy Komisi Vivçannya Krovyanik Ugrulovan**, Harkıv, III.
- ZAND M. (1991), **Lagonie des Krymthchaks** , Paris.